

אל צפונות ברית המילה

ר' רועי זאגא

פתיחה

ברית מילה היא מצוה יקרה וחביבה עד מאד. כמעט אין אדם מישראל שלא מקיים אותה בשמחה גדולה, ואף על פי כן בכל ששה סדרי משנה אין מסכת ואף לא פרק העוסקים בברית מילה. כל הלכות מילה נלמדות מפרק אחד במסכת שבת העוסק בכך שברית מילה דוחה את השבת. האם לא היה ראוי יותר לייחד מקום בפני עצמו להלכות אלו? כנראה שדווקא ברית מילה הדוחה את השבת מלמדת על מהותה של ברית המילה. על כן, במאמר זה נלך בדרכו של רבי, מסדר המשנה, וננסה לעמוד על עניינה.

בריתו של אברהם אבינו

המשנה¹ מביאה שתי דעות בנוגע לשאלה עד כמה מותר לחלל את השבת לצורך המילה. הדעה הראשונה היא דעת ר' אליעזר המתיר כל חילול שבת הנצרך לקיום הברית, אפילו אם מדובר בהכנת הסכין. הדעה השנייה היא דעת ר' עקיבא המתיר רק דברים שלא היה אפשר להכין לפני השבת, כלומר (על פי רוב) רק המילה עצמה. למרות שההלכה נפסקה כר' עקיבא, הגמרא מאריכה לדון דווקא בשיטתו של ר' אליעזר ומקדישה לכך דף וחצי. גם אנו נלך בדרך זו, וננסה לעמוד על שיטתו של ר' אליעזר ולהבין באמצעותה את עניינה של המילה.

ר' אליעזר פותח את דבריו במקרה בו אדם שכח להביא סכין ביום שישי למקום בו תערך הברית וכך הוא אומר: "אם לא הביא כלי מערב שבת, מביאו ברשות הרבים מגולה, ובסכנה מכסהו על פי עדים". ר' אליעזר לא מסתפק באמירה שמותר להביא כלי דרך רשות הרבים לצורך המילה, אלא מוסיף ואומר שצריך להביאו דווקא מגולה, ואפילו אם יש סכנה ואי אפשר להביאו מגולה צריך להביא עדים שיראו שהוא מחזיק בידו סכין לצורך המילה. הגמרא מביאה שני טעמים אפשריים לצורך להביא את הסכין מגולה דווקא. הראשון הוא חיוב מצוה; אדם שלוקח סכין של מילה מגולה מראה לכולם כמה הוא מחבב את המצווה. הטעם השני הוא שלא יחשדו בו שהוא מחלל את השבת שלא לצורך. הגמרא מגיעה למסקנה שהטעם הראשון הוא העיקר להלכה.

¹ שבת קל ע"א.

בן יהוידע² מפרש הלכה זו על פי דברי האריז"ל, אך כדי להבין את דבריו נרחיב מעט בביאורו של האריז"ל לברית המילה.

המילה נקראת 'בריתו של אברהם אבינו', שמידתו היא החסד. מה הקשר בין מידת החסד לברית המילה? המילה נעשית באבר השייך לחיבור שבין איש לאשתו. חיבור זה בצורתו הקדושה מבטא את האהבה ואת הרצון לתת ולהיטיב ממש כמו מידת החסד, אך כשחיבור זה נעשה בצורה מקולקלת הוא לא מביא לידי ביטוי את מידת החסד והאהבה אלא את התאוה. האריז"ל³ מבאר שהערלה מבטאת את הרע והתאוה המכסים על אותו אבר. כל עוד האבר עטוף בערלה לא תתגלה בו מידת החסד והאהבה אלא רק התאוה. עוד מוסיף האריז"ל שהערלה לא משפיעה רק על החיבור בין איש לאשתו אלא על כל אישיותו של האדם; כל עוד האדם ערל לא יתגלה בו החסד והרצון להיטיב. אמנם בסתר נשמתו של כל יהודי נמצאת מידת החסד, אך כל עוד הערלה מכסה על האבר גם מידת החסד של האדם תישאר מכוסה ולא תבוא לידי ביטוי. כשאנו מסירים את הערלה, אנו מוודאים שהתינוק לא יהיה אדם של תאוה, אלא של חסד ואהבה - מבניו של אברהם אבינו.

בן יהוידע מביא את דברי האריז"ל, ומסביר איך אורות אלה רמוזים בגימטריה של המילה 'אזמל' - הסכין בו נעשית הברית. לאחר מכן הוא כותב כך: "ולחכי סבירא ליה לרבי אליעזר שיביא הכלי שהוא האזמל מגולה משום חיבוב מצוה מפני שבו נרמזו אורות המגולים גם כן"⁴. כלומר, כיון שבברית מתגלה החסד בתינוק צריך להביא את האזמל בו רמוז אותו אור דווקא כשהוא מגולה. הבן יהוידע כרך זאת עם הטעם שמביאה הגמרא - חיבוב מצווה ונראה לבאר שהחביבות שאדם מפגין כלפי המצווה קשורה גם היא למידת החסד והאהבה, ואם הוא עושה זאת בצורה גלויה הרי שגם בכך בא לידי ביטוי החסד המתגלה בברית.

שיתף עמו מידת הרחמים

בן יהוידע הסביר את הטעם העיקרי אותו מביאה הגמרא לאזמל המגולה והוא חיבוב מצוה, אך הגמרא הזכירה טעם נוסף - מפני החשד. אף על פי שמסקנת הגמרא היא שחיבוב מצוה הוא הטעם העיקרי, כתב רש"י שגם הטעם של החשד נשאר למסקנה במקרה מסוים; בשעת הסכנה אי אפשר להביא את האזמל מגולה ולכן מביאים אותו

² ד"ה 'עיר אחת'.

³ אוצרות חיים שער האונאה פ"ג, וראה גם בעץ חיים שער נ, ג שם קישר את החסדים ליצר הטוב של התינוק.

⁴ ולא רק אורות המכוסים כמו שמבואר שם.

מכוסה, אך צריך להראותו קודם לעדים שיפריכו את החשד שיכול להיווצר ממראה אדם המטלטל חפץ טמון בבגדיו ברשות הרבים.

נביא את המשך דבריו של האר"י בעניין ברית המילה ונראה כיצד הם מבארים גם את המשך הסוגיה.

האר"י עוסק בשני סוגים של אורות; הראשון נקרא חסדים והשני נקרא גבורות. חסדים הם רצון להיטיב, להשפיע טוב לאחרים, לתת. הם קשורים למידת הרחמים ולאהבה. גבורות הן מידת הדין הבאה לידי ביטוי בתביעה לצדק, בהקפדה על סדר ועל כללים, במלחמה ברע. יש גם אהבה הנקראת 'גבורות', אך אין זו אהבה המביאה לנתינה אלא אהבה של השתוקקות: "עזה כמוות אהבה... רשפיה רשפי אש שלהבתיה"⁵. שני סוגי האורות האלה הם בסיס לנושאים רבים בקבלת האר"י.

מוסיף האר"י⁶ ומבאר שהיצר הרע מצליח להשתלט על האדם בעיקר כשהוא אוחו במידת הדין, בגבורות. כשאדם אוחו במידת הרחמים, בחסדים, קשה יותר ליצר הרע להשתלט עליו. מדוע? ניתן להבין שהרצון לעשות רע הוא ההפך מהרצון להיטיב, ולכן היצר מתקשה להשתלט על האדם האוחז ברצון להיטיב. אך מידת הדין לעומת זאת, למרות שהיא בעצמה קדושה וטובה, דומה לעיתים מבחינה חיצונית לרצון להרע. לדוגמה, גערה של הורה בבנו יכולה להראות ככעס, ולכן ליצר הרע יותר קל למשוך אותה לכיוון זה. מלחמה ברשעים יכולה להידמות לשנאה כללית לזולת, והיצר הרע אכן ינסה למשוך אותה לכך.

ישנן כמה דרכים להימלט מנטיה לרע של מידת הדין. הדרך בה נעסוק בשלב זה היא לשתף את מידת הרחמים במידת הדין: "בתחילה עלה במחשבה לבראותו במדת הדין, וראה שאין העולם מתקיים והקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין"⁷. כשאדם אוחו בחסדים וברצון להשפיע טוב, היצר הרע מתקשה למשוך אותו אל הרע. מידת הדין שלו נעשית פחות תקיפה והיא לא מקצינה עד לידי קלקול. נחזור לדוגמאות שהבאנו לעיל. אם ההורה המוכיח את בנו יחזיק בלבו גם את האהבה לבנו והרצון להיטיב לו, הגערה לא תהפוך לכעס. אם הלוחם יחזיק בלבו גם את האהבה לארץ ישראל ולעם ישראל הסובלים מהאויבים, המלחמה לא תגרור אותו לשנאה כללית לזולת.

נחזור לברית המילה. ראינו לעיל שבברית מתגלה בתינוק מידת החסד. לפי דברינו הרווח בכך כפול; גם מידת החסד עצמה וגם השמירה על מידת הדין. מידת החסד תעזן את מידת הדין וכך תישאר בקדושתה ולא תביא לקלקולים.

⁵ שיר השירים ח, ו.

⁶ עץ חיים שער נ, פרק ג.

⁷ רש"י בראשית א, א.

נחזור לסוגיית הגמרא, ונראה איך מהלך זה מסביר אותה היטב. הגמרא הביאה שני טעמים לצורך לקחת את האזמל מגולה: הראשון הוא חיבוב מצוה והשני הוא כדי שלא יחשדו שהמטלטל מחלל שבת. את הטעם הראשון הסביר בן יהוידע באמרו שהחיבוב המגולה והאזמל המגולה מבטאים את אורות החסדים שיתגלו בתינוק בעקבות הברית. על פי המשך דברי האר"י נוכל להבין גם את הטעם השני; החשד מבטא את מידת הדין הקשה שלא דנה לכף זכות. אם האדם ינהג בחיבוב מצווה בצורה גלויה, הוא יסיר מעליו את החשד כי החסדים המגולים בהם הוא נוהג ימתיקו את מידת הדין של הרואים. כלפי אדם שהרצון הטוב שלו גלוי קשה לנהוג בדין, והם לא ידונו אותו לכף חובה. בשביל לבטל את החשד אין צורך בחסד גלוי בצורה כל כך מובהקת כמו אדם הנוטל אזמל מגולה לעין כל ודי בכך שהרצון לקיים את הברית לא יהיה נחלתו הפרטית אלא ייודע גם לאחרים. גם ממד זה של גילוי הרצון הטוב די בו כדי להמתיק את הדין ולבטל את החשד. לכן אם הצורך היה רק לבטל את החשד די היה בעדים שיראו את הסכין, כמבואר בגמרא.

גם את המשך המשנה נוכל להבין בדרך זו: "ובסכנה מכסהו על פי עדים". אצל האר"י, היצר הרע והכוחות הרעים שבעולם דוגמת הרומאים הגוזרים גזרות על ישראל, נובעים מאותו שורש; כולם נקראים 'חיצונים' או 'קליפות'. הדרך בה ניצלים מהיצר הרע – דהיינו: המתקה של מידת הדין - תועיל גם כדי להינצל מהרומאים. ניתן להסביר זאת בכך שהיכולת של הרומאים לשלוט על ישראל נובעת ממידת הדין של הקדוש ברוך הוא המתוחה עליהם. אם נמתיק את מידת הדין כאן למטה גם הקדוש ברוך ינהג אתנו במידה כנגד מידה וימתיק את מידת הדין שלו מעלינו, וממילא הרומאים לא יוכלו לשלוט בנו. הסכנה מבטאת את הכוחות הרעים המנסים למנוע את הברית. אם נמתיק את הדין ונוסיף חסד מגולה, לא תהיה לכוחות הרעים אחיזה. העדים מצילים גם מסכנת הגזרה נגד המילה.

הגמרא ממשיכה להביא מאמרי אגדה על משנתנו המבטאים את אותו רעיון בדיוק:

"אמר ר' יצחק, עיר אחת היתה בארץ ישראל שהיו עושין כר' אליעזר והיו מתים בזמן, ולא עוד אלא שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה גזרה על ישראל על המילה ועל אותה העיר לא גזרה".

כאן מדובר בהמשך דברי ר' אליעזר על פיהם מותר לחרות עצים ולעשות פתמים כדי להכין סכין לברית. בעיר זו היו עושים כך בכוונה כדי להראות את חביבות המצווה בעסק גדול, והדבר הציל אותם גם ממיתה שלא בזמנה וגם מגזרת המלכות. אורות החסדים המגולים בהם נהגו המתיקו את כל מידת הדין, ולמלאך המוות ומלכות הרשעה לא היתה שליטה עליהם.

עוד מביאה הגמרא שני מאמרי אגדה העוסקים בענין המילה:

”רשב”ג אומר: כל מצוה שקיבלו עליהם בשמחה כגון מילה דכתיב: ‘שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב’ עדיין עושין אותה בשמחה...”

”ר’ שמעון בן אלעזר אומר: כל מצוה שמסרו ישראל עצמן עליהם למיתה בשעת גזירת המלכות, כגון עבודה זרה ומילה, עדיין היא מוחזקת בידם...”.

שני המאמרים האלה עוסקים גם הם בשמחה הגדולה והקיום למרות הסכנה, שכפי שראינו קשורים זה בזה.

עולם שכולו שבת

הזכרנו לעיל דרך להינצל מהרע העלול להיאחז בגבורות והיא לשתף איתם גם את מידת הרחמים - החסדים. ישנה דרך נוספת והיא לא לעסוק בדברים בהם יכול להיות רע, אלא רק בדברים טובים ויפים וממילא תבוא מידת הדין לידי ביטוי רק בצדדים היפים שלה כמו השתוקקות לה’, שמירה על סדר וכד’ ללא חשש נטיה לרע.

האר”י מבאר שמידתו העיקרית של האיש היא החסדים, הרצון להשפיע טוב לעולם, אולם יש בו גם מהגבורות. ממילא, דרכו של האיש להימלט מהרע תהיה הדרך הראשונה. מכיוון שיש בו הרבה רצון להיטיב, אין הוא חושש שאם ינהג במידת הדין יגיע לרצון להרע.

מידתה של האשה לעומת זאת (בתור אשה ולא בתור אמא שזו כבר מידה אחרת) היא גבורות. הנשים מקפידות יותר על סדר וניקיון, יש להן תביעה לצדק והשתוקקות לבעליהן. לכן אוחזות הנשים בדרך השניה וחוששות מכל מצב של מלחמה וכד’. האינטואיציה שלהן גורמת להן לחשוש מהיצר הרע העלול להשתלט עליהן אם ינהגו במידת הדין בצורה כזו. דרכו של איש לכבש ואין דרכה של אשה לכבש⁸, דהיינו: הגברים השייכים למידת החסד הם המתאימים לעסוק במלחמות לפי הצורך והנשים השייכות למידת הגבורה לא מתאימות לכך.

מסביר האר”י⁹ שששת ימי החול הם כנגד ששת הספירות מחסד ועד יסוד השייכות לאיש ולכן ניתן וצריך לעסוק בהם במציאות הצריכה תיקון. בשבת מופיעה מידת המלכות הנשית, ולכן אסור לעסוק אז בתיקון הרע מחשש שידבק בנו. בשבת אנו עוסקים בעולם שכולו טוב. החיסרון של מידת המלכות מביא ליתרון שלה; מכיוון שאין היא יכולה לעסוק בדברים הצריכים תיקון, היא זוכה להתעלות לעולם שכולו קודש.

⁸ יבמות סה ע”ב.

⁹ שער המצוות פרשת בהר.

מילה דוחה את השבת

אותו הסבר שראינו לגבי חילול שבת לצורך מילה, הוא בדיוק הדרך של האיש להינצל מהרע, הדרך בה אנו נוהגים בימי החול; שיתוף החסדים כדי למתק את מידת הדין וכך לדחות את הרע.

אחת הברייתות שמביאה הגמרא¹⁰, מנסה ללמוד תחילה את הדבר מקל וחומר; מילה דוחה צרעת וצרעת דוחה עבודה הדוחה שבת. המילה דוחה צרעת מכיוון שיש בה אורות חסדים השומרים מהרע שבצרעת, הצרעת דוחה את העבודה מכיוון שהעבודה מבטאת את הגבורות של ההשתוקקות שלנו לה' - "אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה"¹¹. הגבורות צריכות להישמר מהרע ולכן מצורע לא יכול לעבוד. העבודה דוחה את השבת בגלל שהיא דומה לשבת. המילה דוחה את השבת מכיוון שאין בה מקום לחשוש ממלאכה ומעיסוק בדברים רעים האסורים בשבת. הגמרא דוחה ואומרת שאולי שבת ועבודה חמורות מצרעת אלא שכשאדם מצורע הוא לא ראוי לעבוד ובסופו של דבר מביאה הברייתא את הפסוק 'וביום השמיני'. המילה 'וביום' ממנה למדו שמילה דוחה שבת מבטאת את החסדים השייכים ליום (על פני הלילה), ואם כן הפס' מלמד את מה שלימד הקל וחומר.

במקום נוסף¹² מקשרת הגמרא את העובדה שמילה דוחה את השבת לכך שנכרתו עליה שלוש עשרה בריתות. האר"י¹³ מבאר ששלוש עשרה הבריתות נובעות משלוש עשרה מידות של רחמים. הדבר מתאים להסבר שראינו קודם על ברית המילה; על ידי הברית מתגלה בתינוק מידת הרחמים, הרצון להיטיב וזו מעלתה על השבת, בה מופיעה המלכות הנשמרת מכל רע.

כעת נביא מדברי המקובלים ובעלי החסידות שעסקו בטעם שמילה דוחה שבת ונראה איך הדברים מובנים לאחר הלימוד בדברי האר"י.

כתב רקנאטי¹⁴: "והמילה דוחה את השבת כי היא למעלה מן הכלה הכלולה", כלומר השבת שייכת למלכות (הכלה הכלולה), והברית ליסוד. מכיוון שהיסוד גדול יותר מהמלכות, דוחה המילה את השבת. המילה שייכת ליסוד וחסדיו, והשבת למלכות הנשמרת מהרע.

¹⁰ שבת קלב ע"א.

¹¹ ויקרא ו, ו.

¹² שבת קלג ע"א.

¹³ עץ חיים שער טז, ה.

¹⁴ בראשית יז, א.

ישם משמואל¹⁵ כותב כך: "דהנה שבת הוא יומא דנשמתא, ועל כן עליית שבת הוא רק בפנימיות אבל בחיצוניות אין שום שינוי בסדר הטבע. מה שאין כן מצות מילה שהוא ממשיך האלקות למטה. אם כן יש במילה מה שאין בשבת, על כן דוחה אותו".

על פי דברינו גם דבריו מובנים; המילה עוסקת בתיקון העולם התחתון וממשיכה אליו אלוקות וזו מעלתה על השבת המביאה קדושה רק לפנימיות, מכיוון שאין בה כוח לתקן את העולם התחתון המעורב ברע.

ברית מילה וברית שבת

ישנו טעם נוסף המופיע בגמרא לכך שמילה דוחה שבת. הגמרא¹⁶ אומרת שגם על המילה וגם על השבת נאמרו הביטויים 'אות', 'ברית' ו-'דורות', ולכן מקיימים את ברית המילה גם בשבת. טעם זה איננו מבוסס על עליונות המילה על השבת, אלא על הדמיון בין המילה לשבת. כדי להבין את הצד השווה ביניהן נביא מדברי גדולי ישראל שהלכו בשיטה זו.

כתב שערי אורה¹⁷:

"ולפי שברית מילה ופריעה הוא סוד השבת בזכור ושמור, לפיכך המילה דוחה את השבת... נמצאת למד שברית מילה דוחה את השבת, שהיא היא המידה עצמה".

גם מערכת האלוקות¹⁸ הסביר באותה צורה וכתב כך:

"ענין המילה שהיא בגוף האדם ורומזת להשלים בו דמות עליון ולסמוך הזכור לשמור כאשר זכרתי למעלה בתחלת השער, נכון הוא לדחות את השבת בעבורה. וכאשר יחול יום שמיני בשבת ולא ימול מחלל הוא את השבת ונכרת מן השבת. וכאשר ימול בו ביום הרי הוא מקיים את השבת ומשלים את הבנין בגופו...".

שניהם מסבירים שהדמיון בין המילה לשבת הוא בחיבור זכור ושמור. מה ענינו של חיבור זה?

הגמרא¹⁹ אומרת שזכור ושמור בדיבור אחד נאמרו. כתב על כך הרמב"ן²⁰:

¹⁵ וירא תרפ"א.

¹⁶ שבת קלב ע"א.

¹⁷ שער שני הספירה התשיעית.

¹⁸ פרק י סעיף סב.

¹⁹ שבועות כ ע"ב.

²⁰ שמות כ, ח.

"ואמת הוא ג"כ כי מדת זכור רמזו במצות עשה, והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים, כי העושה מצות אדוניו אהוב לו ואדוניו מרחם עליו, ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא למדת הדין ויוצא ממדת היראה, כי הנשמר מעשות דבר הרע בעיני אדוניו ירא אותו".

הרמב"ן מפנה גם לספר הבהיר²¹ בו חיבור זכור ושמור נקרא חיבור חתן וכלה. לפי מה שראינו לעיל, שני ההסברים של הרמב"ן עולים בקנה אחד, שכן מידת החתן היא מידת הרחמים ומידת הכלה היא מדת הדין.

היכן יש בשבת חיבור של חתן וכלה? האר"י²² מבאר שמכיוון שהמלכות - הכלה - עולה בשבת לעולם שכולו קודש, היא יכולה להתייחד עם בעלה. מידה זו נקראת גם "כנסת ישראל" כי היא שורש נשמות ישראל. בשבת כנסת ישראל מתייחדת עם דודה הקדוש ברוך הוא - "לכה דודי לקראת כלה". כפי שראינו לעיל, גם בברית המילה יש חיבור של חסדים וגבורות בתוך התינוק עצמו, וגם זו בחינה של חיבור זכור ושמור. כמובן הברית הנכרתת ביננו לבין הקדוש ברוך הוא על ידי המילה אף היא דוגמת חתן וכלה.

דברים אלה עולים בקנה אחד עם הביטויים המופיעים גם בעניין המילה וגם בעניין השבת - 'אות', 'ברית' ו'דורות'. אות וברית מבטאים קשר וחיבור בין שניים. "אות היא ביני וביניכם", "ואתנה בריתי ביני ובינך". גם המושג 'דורות' קשור לחיבור בין הדוד לרעהי שכן החיבור מביא תולדות ודורות נוספים²³. ניתן להבין שזו הסיבה בגללה זכה אברהם לזרע קודש רק אחרי ברית המילה; החיבור עם הקדוש ברוך הוא הביא לתולדות ופירות - זרע קודש, יצחק אבינו.

²¹ אות קפב.

²² שער המצוות פרשת בהר.

²³ הגמרא אומרת ש'דורות' נאמר רק על מילת קטן ולא על מילת גדול המחויב למול את עצמו. יתכן להסביר שאב המל את בנו מראה שהברית עם הקדוש ברוך הוא מביאה גם לתולדות, ובזכותה זכה לבן, ממש כמו אברהם אבינו שזכה ליצחק בעקבות ברית המילה. לכן נאמר דורות דווקא באב המל את בנו.